

Warszawa, 20 stycznia 2025

Dr hab. Ewa Wólkiewicz, prof. IAE PAN

Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00 – 140 Warszawa

INSTYTUT HISTORII PAN	
Wpłynęło: 28/01/2025v	Znak:
Ref:	Zaś:

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Arkadiusza Borka, pt.

Konsystorz kaliski w pierwszej połowie XVI wieku: organizacja i funkcje

1) Podstawowe dane o Autorze dysertacji

Mgr Arkadiusz Borek uzyskał wykształcenie historyczne w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Jeszcze w trakcie studiów podjął pracę w Zakładzie Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN, gdzie jest zatrudniony do chwili obecnej. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii Kościoła w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. Aktywność naukowa Doktoranta jest szczególnie ukierunkowana na tematykę organizacji i struktur kościelnych, co dokumentują publikacje poświęcone granicom jednostek administracji kościelnej w Wielkopolsce oraz na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. (A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, t. 2, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa 2017, s. 65–91; idem, *Granice jednostek administracji kościelnej*, w: *Kujawy i ziemia dobrzyńska w drugiej połowie XVI w.*, t. 2: *Komentarz*, red. W. Duży, Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI w., 6, Warszawa 2021, s. 49–70; idem, *Struktury kościelne zachodniej Korony po pierwszym rozbiórze w świetle Szkiców Karola Perthéesa i wizytacjach Kościoła katolickiego*, „Archiwa, Muzea i Biblioteki Kościelne”, 122, 2024, s. 25–54). Z tym obszarem badawczym jest ściśle powiązane zainteresowanie historią Kościoła w ujęciu statystycznym. Mgr Arkadiusz Borek posiada duże kompetencje warsztatowe z zakresu edytorstwa, kartografii i geografii historycznej, które uzyskał w trakcie pracy w Zakładzie Atlasu Historycznego, a także uczestnicząc w ministerialnych projektach badawczych. Specjalizuje się w przede wszystkim w

zagadnieniu cyfrowego opracowania kościelnych ksiąg sądowych. Jego dotychczasowe doświadczenia badawcze w pełni predestynowały go do podjęcia tematu historii oficjalu kaliskiego w XVI w. Kwestię tę zresztą sam podkreślił we wstępie rozprawy, wskazując, że o wyborze tej tematyki zdecydowały wcześniejsze prace badawcze przy przygotowaniu Atlasu Historycznego, a także dogłębna znajomość zasobu źródłowego, którą nabył podczas pracy w projekcie NCN Preludium 7 „Księgi konsystorza kaliskiego z lat 1504– 1540”.

2) Ocena merytoryczna pracy

a) Trafność podjętej problematyki badawczej i jej oryginalność

Przedmiotem recenzowanej rozprawy doktorskiej jest funkcjonowanie konsystorza foralnego w Kaliszu w pierwszej połowie XVI w. Jako główny cel pracy zostało wskazane przebadanie pozycji tej instytucji w strukturach kościelnych, a także ramy jej działania i uprawnienia przysługujące oficjalom kaliskim oraz innym urzędnikom konsystorza. Problematyka organizacji oficjalatów okręgowych nie jest bynajmniej tematem nowym w polskiej historiografii. Dzięki artykułom Walentego Wójcika, a zwłaszcza studium Piotra Hemperka o oficjalu lubelskim temat ten wydaje się całkiem dobrze rozpoznany. Wymienione prace dotyczą wprowadzie struktur diecezji krakowskiej, niemniej ze względu na jednolite wzorce organizacji sądownictwa kościelnego, dają one miarodajny pogląd na funkcjonowanie tego typu instytucji na obszarze metropolii gnieźnieńskiej w okresie wczesnonowożytnym. Z kolei działalności oficjalatów w Wielkopolsce poświęcone są późniejsze kompetentne studia Antoniego Gąsiorowskiego i Izabeli Skierskiej. Uwaga tej ostatniej skoncentrowała się zwłaszcza procedurach działania oficjalatów okręgowych. Autorstwa I. Skierskiej jest także osobny artykuł o początkach oficjalu kaliskiego. Niemniej jak dotąd nie powstało osobne studium dotyczące tegoż oficjalu we wczesnej nowożytności, a podjęcie tego tematu uzasadnia zarówno fakt, że był to największy konsystorz foralny w obrębie archidiecezji gnieźnieńskiej, jak i kwestia zachowania niezwykle obfitego materiału źródłowego do tej tematyki. Dzięki zachowaniu się niemal kompletnego zasobu akt możliwe było zastosowanie do ich analizy metod statystycznych, co z pewnością zaliczyć trzeba do nowości w badaniach nad oficjalatami metropolii gnieźnieńskiej.

b) Uzyskane rezultaty i ich znaczenie dla nauki i praktyki

Przedłożona od oceny rozprawa liczy 317 stron i składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, podsumowania, wykazu bibliografii, spisu tabel, wykresów i map. We wstępie zostały przedstawione założenia pracy, stan badań nad sądownictwem kościelnym, opis wykorzystanego zasobu źródłowego, a także struktura pracy oraz zastosowana w dysertacji metodyka badań.

W rozdziale „Sądownictwo kościelne w Polsce” znalazła się obszerna charakterystyka zasad funkcjonowania sądów oficjalskich w metropolii gnieźnieńskiej, a także etapów procesu kanonicznego (s. 36-66). Tematyka ta została zreferowana w oparciu o istniejącą literaturę przedmiotu. Kolejny rozdział: „Dokumentacja konsystorska” zawiera szczegółowy opis korpusu wykorzystanych źródeł, które zostały przedstawione na tle ówczesnej produkcji aktowej polskich konsystorzy (s. 67-86). Autor zdecydował, że podstawą jego analiz ilościowych będą 6673 wpisy zawarte w księgach konsystorskich nr 129, 1210, 1211, 1212, 1213 natomiast postanowił wyłączyć z tego zbioru materiały z wyklejek. Taki krok jest świadomą decyzją, aby analizować wyłącznie materiał z ksiąg konsystorskich w ich pierwotnym kształcie. W rozdziale tym została wstępnie przebadana struktura spraw wnoszonych do sądu oficjalskiego, a także natężenie spraw w trakcie roku kalendarzowego. Porównanie z danymi z innych sądów kościelnych pozwoliło wykazać, że konsystorz kielecki należał do największych i najbardziej obłożonych pracą instancji w metropolii gnieźnieńskiej.

W następnym rozdziale zostały przedstawione zagadnienia terytorium podległego władzy oficjała kaliskiego, czasu urzędowania konsystorza oraz miejsca dokonywania akcji prawnych (s. 87 – 107). W jego pierwszej części krótko scharakteryzowano także instytucje kościelne znajdujące się w stołecznym Kaliszu. Wątek ten jest bardzo istotny dla dalszego postępowania badawczego, gdyż spośród duchownych kolegiaty i konwentu kanoników regularnych rekrutowali się pracownicy konsystorza. Z tego względu warto byłoby zamieścić obszerniejsze opisy obu tych instytucji, w tym zwłaszcza konwentu kanoników, przy którym zabrakło nawet podstawowej informacji, że był on prepozyturą wrocławskiego klasztoru NMP na Piasku. Z kolei bardzo cenny podrozdział dotyczących miejsc dokonywania akcji prawnych warto byłoby zaopatrzyć w plan Kalisza, który ułatwiałby śledzenie toku wywodów. Za szczególnie wartościowe uznać trzeba mieszczące się tu ustalenia na temat terminów urzędowania sądu. Wykorzystanie metod kwantytatywnych pozwoliło na bardzo dokładne określenie frekwencji, zarówno w perspektywie tygodnia, jak i roku.

Rozdział o dość enigmatycznym tytule „oficjał kaliski” zawiera najważniejsze wnioski recenzowanej pracy, dotyczące uprawnień oficjałów i pozycji konsystorza kaliskiego w systemie sądownictwa kościelnego archidiecezji gnieźnieńskiej (s. 108 – 191). Została w nim wnikliwie przeanalizowana polityka nominacyjna arcybiskupów i kwestie indywidualnych prerogatyw poszczególnych urzędników. Szczególnie wartościowe są rozważania poświęcone remisjom, czyli odesłaniom spraw do innego sądu, uznanego za bardziej kompetentny do rozstrzygnięcia danej sprawy. Temat ten nie był jak dotąd bliżej rozpoznany w nauce, a stanowi bardzo istotny wątek dla ustalenia zakresu kompetencji forum konsystorskiego.

Powyższe wnioski uzupełnia kolejny rozdział, poświęcony personelowi konsystorza: pisarzom, surogatom, audytorom i asesorum, instygatorom, egzekutorom, prokuratorom oraz świadkom (s. 192 – 272). Ważny poznawczo fragment stanowi analiza kręgu świadków akcji prawnych w konsystorzu, gdyż w dotychczasowych studiach grupie tej poświęcono bardzo niewiele uwagi, a zdarzały się też wypadki mylnego utożsamiania świadków z asesorami. W tym wypadku w pełni sprawdziła się zastosowana przez autora metoda badań ilościowych, gdyż analizie można było tu poddać dużą grupę, liczącą 1802 osoby, które łącznie wystąpiły w materiałach źródłowych blisko 8500 razy. Pozwoliło to na wyodrębnienie grupy świadkujących incydentalnie, a także osób stale dyspozycyjnych i ustalenie ich przynależności stanowej. Dla wnikliwszej charakterystyki tego środowiska przydatny byłby jednak wykaz 20 – 25 najaktywniejszych świadków. W tabeli nr 14 znalazła się też drobna usterka: pozycję w rubryce „Stan” określoną jako „inny” (czy może być inny stan niż duchowny, szlachecki, mieszczański czy kmiecy?) należałoby zastąpić terminem „brak danych” albo „nieokreślony”. Należy żałować, że do pracy nie zostały dołączone krótkie biografie pracowników konsystorza. Autor podkreśla wprawdzie, że świadomie rezygnuje z metody prozopograficznej, wykorzystując dane biograficzne tylko w zakresie niezbędnym do badania zasad funkcjonowania danego urzędu (s. 34-35). W praktyce nie da się jednak ściśle oddzielić tych dwóch sfer i dla zrozumienia charakteru pracy urzędników konieczne jest zrekonstruowanie przynajmniej podstawowych danych biograficznych. Autor sam wpada w pułapkę swoich założeń, gdyż w konsekwencji jego analizy, nie mają umocowania źródłowego. Przykładowo, stwierdza, że zawodowi prokuratorzy wywodzili się ze środowiska niższych duchownych kaliskiej kolegiaty, ale nie przedstawia dostatecznego udokumentowania tej tezy (s. 270).

c) Poprawność formalno-językowa, stylistyczna i interpunkcyjna.

Język rozprawy jest poprawny, a sam maszynopis został zredagowany z dużą pieczołowitością. Można wskazać jedynie pojedyncze, drobne lapsusy. Zamiast „jurisprudencja”, poprawnie jest „jursprudencja”, natomiast słowo „nota bene” powinno być zapisane łącznie. Niezręcznie brzmi termin „plebania” stosowany na określenie beneficjum (s. 94, 117, 118), gdyż jest on zwykle używany w stosunku do budynku mieszkalnego. Sporadycznie występują literówki (np. s. 170, 307, 310, 311). Poprawy wymagałyby konstrukcja przypisów, w których brak inicjałów cytowanych autorów. Jest to niezgodne z powszechną praktyką zapisu bibliograficznego, stosowaną przez najważniejsze wydawnictwa naukowe w Polsce, w tym także wydawnictwie z macierzystej placówki Autora – IH PAN.

3) Ocena metodologiczna

a) Dobór literatury, umiejętność wykorzystania źródła

Problematyka sądownictwa kościelnego jest już od dłuższego czasu przedmiotem zainteresowania badaczy europejskich, stąd też do przygotowania rozprawy niezbędne było zgromadzenie bardzo obszernej, także obcojęzycznej literatury przedmiotu. Autor porusza się w tym zasobie z dużą sprawnością. Skrupulatnie zbiera także literaturę dotyczącą zagadnień lokalnych, zwłaszcza oficjalatów w metropolii gnieźnieńskiej. Zauważone luki dotyczą jedynie tematu historii Kalisza. Dość zaskakujące jest pominięcie niedawnej edycji zeszytu poświęconego Kaliszowi w serii *Atlas Historyczny Miast Polskich* (z. 6, *Wielkopolska*, z. 1), red. R. Czaja, Toruń 2021. Publikacja ta dostarcza nie tylko materiały kartograficzne, istotne dla wszystkich badaczy historii miasta, ale zawiera także artykuły zbierające literaturę dotyczącą dziejów instytucji kościelnych oraz rozwoju przestrzennego tego wielkopolskiego ośrodka (D. Wyczółkowski, *Kaliskie kościoły we wczesnym średniowieczu*; U. Sowina, *Kalisz lokacyjny do końca XVI stulecia – przestrzeń i społeczeństwo miasta*). Oba te teksty bez wątpienia zasługują na uwzględnienie w pracy. Z drobniejszych usterek można wskazać brak najnowszej pracy poświęconej klasztorowi kanoników regularnych we Wrocławiu, któremu podlegała kaliska prepozytura św. Mikołaja (A. Pobóg-Lenartowicz, *A czyny ich były liczne i godne pamięci: konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 2007).

b) Poprawność formułowania problemów i hipotez (założeń badawczych)

Autor trafnie identyfikuje problemy badawcze, a jego wnioskowanie cechuje duża ostrożność. Przy interpretacji danych uwzględnia szereg czynników, które mogły wpłynąć na zakłócenie wyniku, w dużym zakresie wykorzystuje także podejście komparatystyczne. Zwraca także uwagę na dynamikę procesów.

Do drobnych usterek zauważonych w dowodzeniu należy zbyt pochopne wykluczenie złego stanu zdrowia jako powodu rezygnacji z urzędu przez jednego z oficjałów. Zdaniem autora jego późniejsze ponowne objęcie funkcji świadczy, że „stan jego zdrowia był wystarczający”. (s. 116). W sytuacji tak niewielkiej liczby danych nie możemy jednak wykluczyć, że duchowny zmagał się z ciężką chorobą, która czasowo ograniczyła jego aktywność, a po wyzdrowieniu mógł ponownie poczuć się na siłach, aby pełnić urząd.

c) Trafność doboru metod i narzędzi badawczych, umiejętność ich zastosowania

Jako podstawową metodę badań Autor wybrał analizę statystyczną danych. Wybór ten uznać należy za uzasadniony, gdyż dotąd nie stosowano go w badaniach nad konsystorzami metropolii gnieźnieńskiej. Decyzja ta pozwoliła weryfikację dotychczas funkcjonujących w nauce ustaleń, a także na postawienie nowych pytań. Autor stosuje jednak metody ilościowe z dużą ostrożnością i jest świadomy ich słabych stron. Przy interpretacji danych statystycznych rozważa wielorakie uwarunkowania, które mogły wpłynąć na uzyskany wynik. W trakcie analizy uwzględnia fakt, że wpisy do ksiąg nie obejmują wszystkich procesów procedowanych w konsystorzu, co może mieć konsekwencje, dla uzyskanych statystyk, np. dotyczących typów spraw. Obok metody kwantytatywnej wykorzystuje także umiejętnie analizę jakościową danych.

d) Prawidłowość układu pracy i struktury podziału treści

Podział treści rozprawy jest logiczny i uzasadniony. Z korzyścią dla lepszej orientacji w treści byłoby jednak umieszczenie w spisie treści także tytułów podrozdziałów.

e) Uwagi i propozycje

W pracy odnaleźć można nieco usterek i błędów redakcyjnych, jak np. mylny opis bibliograficzny artykułu W. Wójcika, *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego w Kielcach w latach 1531–1635*. Wedle autora rozprawy jego miejsce publikacji to „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 9 (1962) 3, s. 115–140, tymczasem został on ogłoszony w tym czasopiśmie rok później (t. 10, s. 29–37), natomiast podany opis odnosi się do innego tekstu W. Wójcika: *Prawo małżeńskie w praktyce oficjalu okręgowego w Sandomierzu*. Z drobniejszych uchybień wskazać można brak imienia przy opisie artykułu Marty Młynarskiej, *Proces lokacji Kalisza w XIII i w pierwszej połowie XIV w.* oraz brak stron przy artykułach Izabeli Skierskiej (*Sądownictwo oficjalu okręgowych (foralnych) w późnośredniowiecznej Polsce*), wspomnianej M. Młynarskiej, A. Kozaka (*O metodzie badań nad małżeństwem późnośredniowiecznym*) oraz J. Wiesiołowskiego. Więcej lapsusów zawiera opis artykułu, cytowanego jako: Szymczakowa Alicja, *Procesy w konsystorzu gnieźnieńskim o legaty mieszczan z Polski środkowej dla Kościoła w XVI wieku*). W tym wypadku brak nie tylko numerów stron, ale także doszło do pomyłki w tytule (w rzeczywistości tekst dotyczy XV w.) oraz błędnej atrybucji autorskiej, gdyż jest to wspólny tekst Alicji i Jana Szymczaków. Przy okazji można zasygnalizować, że Autor najwyraźniej dość pobieżnie przejrzał wymieniony artykuł, gdyż umknęło mu, że zawiera istotny kontekst porównawczy dla jego ustaleń o roli dzwonników miejscowej kolegiaty jako woźnych konsystorskich. W wykazie błędnie został też opisany biogram Grzegorza z Szamotuł z PSB, w którym zabrakło nazwiska autora.

Dobłą praktyką w studiach poświęconych sądom konsystorskim jest uwzględnianie w nich biogramów oficjalu. Autor zbiera informacje biograficzne o oficjalu, ale pozostawia je w dość surowej formie w przypisach do tabeli nr 2. Z dużą korzyścią dla pracy byłoby wykorzystanie tych informacji do przygotowania biogramów i wyodrębnienie ich w osobnym aneksie.

4) Wniosek końcowy

Wykazane tu drobne błędy i uwagi krytyczne nie zmieniają mojej ogólnej oceny pracy, którą uznaję za dojrzałą naukowo i wartościową poznawczą. Autor podjął się zadania wymagającego drobiazgowej analizy obszernego rękopiśmiennego materiału źródłowego, który

dotąd nie był przedmiotem systematycznych badań. Wybrany temat wymagał także zgromadzenia i wnikliwej lektury rozległej literatury przedmiotu, poświęconej sądownictwu kościelnemu. Autor zrealizował skutecznie postawione sobie cele badawcze i przygotował kompetentny obraz funkcjonowania kaliskiego konsystorza w pierwszej połowie XVI w. Dzięki sięgnięciu po metody kwantytatywne uzupełnił dotychczasową wiedzę o praktyce urzędowania sądu okręgowego w metropolii gnieźnieńskiej. Nie mam wątpliwości, że rozprawa spełnia w pełni wymogi stawiane pracom doktorskim, określonym w Ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2023 r., poz. 742) i wnoszę o dalsze procedowanie wniosku i dopuszczenie mgr Arkadiusza Borka do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

Dr. hab. Ewa Wólkiewicz, prof. IAE PAN

